

Küzdelem az „új szóért”

Irodalmi eszmények, kánonok ütközése Belinszkij és Dosztojevszkij világában

A kritikus és az író „története” egyben az orosz irodalomtörténetnek is sajátos, különleges fejezete: az 1840-es évek közepén egy pályakezdő író – Fjodor Mihajloviics Dosztojevszkij (1821–1881) – és egy tekintélyes (bár még fiatal) kritikus, Visszarion Grigorjevics Belinszkij (1811–1848) lelkesült barátsága és gyors kiábrándulása hosszú évtizedekig eleven témája maradt az orosz irodalmi életnek.¹ Sőt, az értelmezések később sem jutottak igazán nyugvópontra, mert mindkét szereplő személyisége és életműve külön-külön is ideológiai megítéléseket kapott az egymást követő korszakok, politikai és eszmei irányzatok sodrásában, egészen az 1980-as évek végéig – és talán mindmáig. Kapcsolatuk jellegét a „mester és tanítvány” összefüggésében is lehet értelmezni, bár valójában Dosztojevszkij a szó konkrét értelmében nem volt tanítványa Belinszkijnek, de a kritikus mégis sorsdöntő szerepet játszott életében, és nem is csak a pályakezdés éveiben. Portréja megrajzolásával arra a kérdésre is választ adhatunk, hogy milyen szerzteágazó bölcséleti vonatkozások rejlenek annak az „egyszerű” ténynek a háttérben, hogy 1846 táján Belinszkij és Dosztojevszkij gyökeresen másként értelmezte az olyan irodalmi fogalmakat, mint például a karakter, a szerző és hőse kapcsolata, a hős beszédmódja, önállósága, a stílus és a nyelvestétikai értéke, a fantasztikum.

Belinszkij életműve az orosz kritika történetében hasonló jelentőségű, mint Puskiné az irodalomtörténetben:² az ő tevékenysége során születik meg a klasszikus értelemben vett irodalomkritika, ő teremti meg azt az alapot, amelyre a következő nemzedékek munkája épül. Ahogy Puskin életműve is mérföldkő, úgy Belinszkij is az új kezdetet jelenti. Életrajzának főbb motívumait érdemes figyelmünkbe idézni, mert családi háttere, ifjúkorának megpróbáltatásai és baráti kapcsolatai lényegesen meghatározták személyiségét, s mivel számára a hivatás (iro-

dalom) és az élet igen szoros egységet alkotott, a belső, lelki fejlődés, a „láthatatlan életrajz” főbb vonásainak megismerése ad magyarázatot a „külső életrajz”, vagyis a kortársak szeme előtt zajló tevékenység és a jellem formálódására.³ Tanúi lehetünk, hogy a szövegekbe zárt eszmék hogy változnak életté, és írásaiban az élet hogy alakul át szóvá.

Belinszkij Sveaborgban (ma: Suomenlinna, Finnország) született 1811-ben, ahol apja a cári flotta orvosaként szolgált. Innen a család Kronstadtba, majd az apa nyugalomba vonulása után, 1816-ban a penzai kormányzóság egyik kis városkájába, Csembarba költözött. A gyermek- és ifjúkor éveiről a kritikus későbbi levelezéséből ismerhetünk meg részleteket: apja alkoholfüggőségét és anyjának a háztartást, valamint a gyermekek nevelését elhanyagoló könnyelműségét többször is fájdalmasan emlegeti barátainak. A levelekben visszatérő motívumként jelenik meg a szeretet hiánya, a szülők közti viszálykodás és a nélkülözések gyakorisága. Belinszkij a penzai gimnázium elvégzése (1825–1828) után a Moszkvai Egyetemen folytatja tanulmányait. Itt meghatározó szerepet játszott szellemi fejlődésében a kiváló fiatal professzor, Nyikolaj Nagyegszgin (1804–1856), aki sokoldalú tudós, polihistor volt, történelmi, etnográfiai, művészettörténeti kutatásokkal foglalkozott, irodalomkritikát, esztétikai és filozófiai eszszéket, tanulmányokat publikált. Szigorú kritikái miatt kissé népszerűtlenné vált az 1820-as évek irodalmárai körében, elsősorban a Puskin korai műveit érintő bírálati következtében. Az egyetem régészeti és művészettörténeti tanszékén tartott előadásokat 1831 és 1835 között, s 1832-ig néhány szemesztert Belinszkij is hallgatott nála. Nagyegszginre Kant és Schelling filozófiája gyakorolt nagy hatást, egy filozófiai alapokon nyugvó irodalomtudomány megteremtésének célja lebegett szeme előtt – s mindez tanítványait, a Sztankevics-kör tagjait,⁴ köztük

¹ Belinszkij és Dosztojevszkij kapcsolatának történetét sok szakmunka tárgyalja több-kevesebb részletességgel a XIX. század utolsó harmadától kezdve egészen az 1980-as évekig. A kérdés részletes feldolgozását lásd DUKKON Ágnes: *Arcok és álarcok. Dosztojevszkij és Belinszkij*. Bp., Tankönyvkiadó, 1992.

² Irodalomtörténészek, köztük Borisz Jegorov az orosz kritika Puskinjának nevezi Belinszkijt, érzékeltetve meghatározó szerepét a modern orosz irodalomkritika megszületésében: ЕГОРОВ, Борис. Ф.: *О мастерстве литературной критики. Жанры. Композиция. Стил*. Ленинград, Советский писатель, 1980, 71.

³ Belinszkij életrajzáról és kritikusi pályafutásáról olvasható részletesebb áttekintés DUKKON Ágnes: *Belinszkij = Az orosz irodalom története a kezdetektől 1940-ig*. Szerk. ZÖLDHELYI Zsuzsa, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997, 117–122., Uő: *Az Aranykortól az Ezüstkorig. Fejezetek az orosz kritika és irodalomtudomány történetéből*. Bp., Protea, 2014, 89–105.

⁴ Nyikolaj Sztankevics (1813–1840) költő, műfordító, esztéta, ígéretes tehetségű filozófusként írta be nevét az orosz kultúra történetébe, de korai halála megakadályozta kibontakozását. A Moszkvai Egyetemen a vele együtt tanuló ifjakból (köztük Belinszkij, később Ivan Turge-

Belinszkijt is éveken át lelkesítette. Belinszkij 1829-től 1832-ig volt az egyetem hallgatója; a gyakran betegeskedő és anyagi gondokkal küszködő fiatal embert „gyenge egészségére és korlátozott képességeire” hivatkozva kizárják az egyetemről, amely döntéshez még hozzájárult radikális szellemű drámája, a *Dmitrij Kalinyin* is. Belinszkij ugyanis merő naivitásból a jobbágyrendszert élesen bíráló drámát a cenzori bizottság elé terjeszti, és az egyetem professzoraiból álló testületet fölháborítja a mű hangvétele – így minden ok együtt volt ahhoz, hogy a vizsgálathoz kérésre „gyenge előmenetelű” fiatal embert eltávolítsák az egyetemről. A következő két év komoly megpróbáltatások elé állítja Belinszkijt: fordításokkal, recenziókkal tartja el magát, majd 1833-ban szerencsés fordulat következik be életében: ekkor csatlakozik a Sztankevics-körhöz, amely egyszerre volt baráti közösség és szellemi műhely. Hegel, Schelling és Kant filozófiáját olvassák és értelmezik, de követik a kortárs orosz irodalom eseményeit, az érett Puskin és a pályakezdő Lermontov művészetét, Gogol színre lépését és kibontakozását. 1833-ban még egy újabb lehetőség adódott Belinszkij számára: volt tanára, Nagyvezsgyin meghívja munkatársnak a *Tyeleszkop* című folyóiratához, és ennek melléklete, a *Molva* közölte első jelentős írását, az *Ábrándozások az irodalomról* (*Lityeraturnije mecszanyija*, 1834) című terjedelmes esszéjét. A lendületes stílusú, üde hangvételű, merész megállapításokkal előhozakodó szerzőre a korabeli vezető irodalmi körök azonnal fölfigyelnek, és ettől kezdve egyre több fölkerést kap kritikák, recenziók írására, előbb a jelentős moszkvai irodalmi lapokban, majd az 1840-es évek elejétől, Pétervárra költözése után az itteni tekintélyes folyóiratok hasábjain (például az *Otyecsesztvennije zapszki – Hazai feljegyzések* irodalmi rovatában). A *Tyeleszkop*ban lát napvilágot 1835-ben Gogol korai műveit elemző írása, *Az orosz elbeszélésről és Gogol elbeszéléseiről*. Belinszkij ebben a tanulmányában fejt ki első alkalommal nézeteit az idealista és a realista irodalom mibenlétéről, ekkor fogalmazza meg a romantikus és realista ábrázolásmód legfontosabb tipológiai különbségeit. Gogol művészetében mindvégig a realista és népies vonásokat tartotta nagyra, a fantasztikum és a groteszk idegen maradt tőle,

a romantika túlhaladott, valóságidegen hajtásait látta benne. Ez a polarításokban kifejeződő kritikai magatartás később is jellemző marad rá, ez magyarázza elutasító álláspontját a korai Dosztojevszkij-művek, *A hasonmás* és *A háziasszony* fantasztikus aspektusaival szemben, de *Az arckép* című Gogol-elbeszélés sem nyerte el tetszését. 1836-ban véget ér sikeresen megkezdett irodalmi tevékenysége a *Tyeleszkop*ban, mivel a folyóiratot betiltják, és így Belinszkijnek más fórumot kellett találnia. Nagyvezsgyin⁵ ugyanis közölte a filozófus Pjotr Jakovlevics Csaadajev (1794–1856) filozófiai levelei közül az elsőnek az orosz fordítását (az eredeti leveleket a szerző franciául írta⁶). E levél szigorú látélet Oroszország erkölcsi és társadalmi állapotairól, a jobbágyrendszer fejlődést gátló, elavult jellegéről, a szellemi élet stagnálásáról, a külföldről behozott idegen eszmék terméketlenségéről. Itt fejt ki Csaadajev az Európa–Oroszország oppozíció lényegét, vagyis azt a gondolatot, hogy Oroszországnak nincs történelme, mert nincsenek szerves hagyományai, I. Péter reformjai csak felszínes civilizációt, és nem saját tradíciókon nyugvó kultúrát hoztak létre. Mélyenszántó eszmefuttatásokat olvashatunk Csaadajev levelében az ortodoxia és a katolicizmus összehasonlításáról: az első Bizánc megkövült örökségét jelenti a keleti szláv népek számára, a katolicizmus viszont Európa népeinek tizenöt évszázadon keresztül megvalósuló egyesítését a testvériség jegyében. Ez a sarkított szembeállítás azzal magyarázható, hogy Csaadajev nézeteit az 1800-as évek első évtizedeinek francia katolikus filozófusai (Louis de Bonald, Lamennais, Joseph de Maistre), valamint a Svájcban, Franciaországban, Németországban, Olaszországban és Angliában szerzett tapasztalatai formálták. A napóleoni háborúk után I. Sándor cár tisztjeként Párizsig követte a megvert francia sereget, majd az 1810-es és 1820-as éveket az említett nyugat-európai országokban töltötte, a szabadkőműves eszmék és a katolikus vallásfilozófia tanulmányozásával.⁷ Azért érdekes Belinszkij kapcsán ezt a szálát is érinteni, mert van egy közös motívum a fiatal kritikus és a filozófus nézeteiben, nevezetesen a negatív ítélet hazájuk kultúráját és társadalmát illetően: a hiány megfogalmazása a „nincs irodalmunk” (*Ábrándozások az irodalomról*) és „nincs tör-

nyev, Mihail Bakunin, Vaszilij Botkin) az 1830-as években létrejött Sztankevics-kör az orosz művelődéstörténet jelentős fejezetét képviseli, elsősorban Hegel filozófiájának tanulmányozása, interpretációja és ezzel összefüggésben az esztétika és a kritika filozófiai alapjainak megteremtése okán.

⁵ A hatalom a szerkesztőt is megbünteti, Komiföldre, Uszty-Szizszolszka (1930 óta Sziktivkar) számúzi. A helyzet érdekessége, hogy az 1586 óta létező településnek II. Katalin adott városi rangot 1780-ban, gyér lakossága pedig 1814-ben gyarapodott az ide száműzött francia foglyokkal. A száműzetés ideje alatt Nagyvezsgyin földrajzi és néprajzi kutatásokat végzett ezen a területen, 1837-től nyilvános könyvtár is működött a városban, így a tudományos munkának volt valamelyes

szellemi háttere. Innen Vologdába kerül, ahol az itt élő népek életét tanulmányozza, ezután 1838 és 1842 között Odesszában tartózkodik, majd 1842-től haláláig Pétervárott folytathatja tudományos munkáját, egyháztörténeti, vallási és nyelvészeti kérdésekkel foglalkozik.

⁶ CSAADAJEV, Pjotr Jakovlevics: *Filozófiai levelek egy hölgyhöz*. Szerk. ERDÉLYI Ágnes, ford. FRÄNKEL Anna, Bp., Magyar Helikon, 1981

⁷ PRZEBINDA, Gregorz: *Od Czaadajeva do Berdajewa. Spór o Boga i czlowieka w mysli rosyjskiej* (1832–1922). Kraków, Polska Akademia Umijetności, 1998, 83–143.; DUKKON Ágnes: *A nagy „kivülállók”. Csaadajev és Herzen szerepe az orosz kritika és gondolkodás alakulásában* = DUKKON: i. m. (2014), 135–149.

B. Baumgardner
1872

Viktor
Vasznyecov,
Visszarion
Belinszkij,
1889
© Wikimedia
Commons

ténelmünk” (*Első filozófiai levél*) deklarálásával. Az elkövetkező évtizedekben ez a téma állandó marad az orosz publicisztikában; a nyugatosok (zapadnyikok) és a szlavofilek vitájában is fontos szerepet játszik a kultúra és a történelem megítélése és az Európával történő összehasonlítás kérdése; Dosztojevszkij regényeiben és tanulmányaiban szintén alapvető jelentőségű kérdés. Így tehát az 1840-es évek közepén létrejött Belinszkij–Dosztojevszkij kapcsolatban, illetve ennek a későbbi évtizedekben újra és újra visszatérő emlékében ez lesz az az eszmei csomópont, amelyhez esztétikai, poétikai meggyőződések és érzelmi motívumok is társulnak. Erről még részletesen szólunk, előbb azonban Belinszkij kritikusi és levélírói énjének kettősségét vizsgáljuk meg.

Belinszkij pályafutása két korszakra tagolódik: a korai, romantikus kritikák időszaka az 1830-as évek végéig, majd a szentpétervári átköltözéssel kezdődő kibontakozás és irodalmi tekintéllyé válás 1840-től haláláig, 1848-ig tart. Az *Ábrándozások az irodalomról* című esszé megjelenésétől az önálló kötet terjedelmű Puskin-tanulmányokig tizennégy év telik el, amelynek irodalmi termése mennyiségi szempontból is hatalmas teljesítmény. A kritikai kiadásban⁸ tíz kötet foglalja magában Belinszkij cikkeit, tanulmányait, s további két kötet a levelezését, amely kritikusi tevékenysége mélyebb megértéséhez alapvető fontosságú, sőt dokumentumértékén felül önéletrajzi regényként vagy vallomások levélregényként is olvasható, és ebben a minőségben kritikáikhoz képest időtállóbb, modernebb. A kritikák irodalomtörténeti jelentősége elvitathatatlan, de egy részük már elveszítette aktualitását, miközben a levelek megrendítő erővel tanúskodnak a kritikus személyiségének, szellemi tájékozódásának egzisztenciálfilozófiai problematikájáról, a lelki-szellemi érlelődés minden korban egyaránt izgalmas folyamatáról. A filozófus Lev Sesztov a XX. század elején így jellemezte: „Bár irodalmi ténykedése Belinszkijt kritikussá tette, lelki alkata alapján inkább nagy ígihirdetőnek nevezhető.”⁹

Belinszkij pályakezdése és beérkezése az 1830-as évek végéig az orosz hegelianizmus kibontakozásával esik egybe: a német filozófus műveinek olvasása és magyarázása módszertani és esztétikai téren hozott új megállásokat, gazdagodást a Sztankevics-kör résztvevői számára. Belinszkij, Bakunyin és Sztankevics levelezéséből izgalmas kép bontakozik ki filozófiai útkereséseikről, polémiaiokról (főleg Belinszkij és Bakunyin között), de az 1830-as évek szellemi arculatának mélyebb megértéséhez is kulcsot jelent ez a dokumentumcsoport. A valóságban folytatott

vitáik leképeződnek a levelezésben is, az egyes leveleknek dialogikus jelleget kölcsönöz az a szenvedélyes hangnem, amellyel érveiket, „igazságait” ütköztetik – néha egészen drámai erővel.

Mi az, ami ebből a hegelianus lelkesedésből beépül Belinszkij kritikáiba? Az objektíven létező valóság páto-sza,¹⁰ a történetiség elve, a kultúra és történelem folytonossága, dinamikus mozgása, a műalkotás mint egész értelmezése, a dialektikus kölcsönhatások felismerése mind olyan elemek, amelyek Belinszkij korai írásaiban megjelennek, ám nem a jól megtanult lecke módján, hanem egy mélyen átélt, bensővé vált szellemi alapállás birtokában. Mondhatjuk, az intuíció és a Hegel-hatás tudatos vállalása együtt adja korai kritikáinak sajátos karakterét. Van azonban egy alapvető különbség a belinszkiji attitűd és a kör többi tagjának irodalomhoz és filozófiához való viszonyában: Belinszkijnek a létet magyarázó igazságra volt szüksége, ezt kereste az eszmékben, „filozófiákban”, valójában számára egzisztenciális kérdés volt, hogy megtalálja azt az abszolút értéket, amely által a lét értelmet nyerhet. 1838. augusztus 14-én így ír erről Mihail Bakunyinnak:

„Tudom, hogy igyekezni kell megszabadulni a szubjektivitástól, törekedni az abszolút igazságra, de mit tegyek, ha nekem az igazság nem a tudásban, nem a tudományban, hanem az életben tárul föl? [...] Elmondtnak nekem a fichteánus életfelfogást – én fanatikusan, energikusan belekapaszkodtam, de hát ugyanaz volt-e ez számomra, mint számodra? Neked átmenet volt Kanttól, természetes, logikus átmenet; én meg cikket akartam írni – Drozdovról egy recenziót – s ehhez kellett eszmékkel feltöltődnöm. Azt akartam, hogy jó legyen a cikk – ennyi az egész történet.”¹¹

Az irodalom és a filozófia életkérdésként való kiélezése, a költői módon való filozofálás Belinszkij legsajátabb vonásai közé tartozik, amely nemcsak a korai korszakban, hanem mindvégig meghatározza magatartását, gondolkodásmódját. Fichte, Schelling, Hegel műveiben legbenső kérdéseire keresi a választ – és nem találja. Levelezésében gyakran találkozhatunk önjellemzésekkel, és egyik ilyen vallomása, hogy empirikusnak tartja magát: számára a gondolat nem fogalmi, hanem képi formában válik megfoghatóvá („ha a kép szivárványos fényében ragyog”), csak a pillanatban nyilatkozik meg az igazság. Pályakezdésének három fontos összetevőjét így foglalhatjuk össze:

1. A pozitív hatások, a fent említett német filozófusok és tanára, Nagyvezsgyin, valamint a baráti kör, amelyek

⁸ БЕЛИНСКИЙ, Виссарий Г.: *Полное собрание сочинений в 13-и томах*. Москва, Изд. Академии Наук СССР, 1956–1959

⁹ SESZTOV, Lev: *Dosztojevszkij és Nietzsche*. Ford. PATKÓS Éva, Bp., Európa, 1991, 45.

¹⁰ A szinte szállóigévé vált hegeli formula: „Was ist – ist vernünftig” – „az, ami van, a valóság – értelmes”.

¹¹ БЕЛИНСКИЙ: *i. m.* (1956–1959), XI., 271–272. (Ford. D. Á.)

középpontja Sztankevics volt; az 1830-as éveket tehát nevezhetjük a „mester és tanítványok” korszakának, mert magasabb értelemben – de konkrétan is – a tanulás időszaka volt, ismerkedés az európai filozófiai irányzatokkal és legfőbb képviselőikkel, valamint ennek a tudásnak a fölhasználása, „kipróbálása” az orosz irodalom kortárs jelenségein.

2. A polemikus kapcsolatoknak is fontos szerepe volt mind Belinszkij, mind a baráti kör tagjai számára: a velük ellentétes eszményeket követő moszkvai idealisták, oroszul ljubomudri – a „bölcesség kedvelői” – néven emlegetett csoport tagjaival folytatott irodalmi és esztétikai viták a romantika értelmezése kapcsán.

3. A negatív hajtóerő, amely a kritikusi magatartás és véleményformálás éles, kontrasztos jellegét alakítja, az „ellenséges világ” képviselői, az aktuális politikai kurzus támogatását élvező és azt kiszolgáló folyóiratszerkesztők és kiadók (Nyikolaj Grecs, Oszip Szenkovszkij és Faggyej Bulgarin¹²) voltak. Működésüket Belinszkij ugyanolyan szenvedélyes hévvel kíséri, mint amellyel a pozitív jelenségeket követi, csak ellenkező előjellel, szabad folyást engedve „nyeisztovij” (ádáz)¹³ indulatainak.

Amikor már a szentpétervári korszakban, 1840-től az orosz kritika első számú tekintélyének számított, akkor is jellemző maradt rá ez a szüntelen igazságkeresés. Sztankevics halála mély válságba juttatja, amely egybeesik a hegeli filozófiából való kiábrándulással, tehát annak a szakadéknak a föltárulásával, amelybe pillantva megéri, hogy a személyes veszteséget, a halált semmilyen „értelmes valóság” tételezése nem magyarázza, és nem teszi elfogadhatóvá a véges emberi lény, az egyszeri, megismételhetetlen személyiség számára. Újabb ideálok felé tájékozódik, a francia utópista szocialisták eszméit tanulmányozza, de levelezéséből érezhető, hogy már nincs meg benne az a bizalom a „filozófiák” iránt, amely a korábbi években lelkesíteni tudta. Itt válik ketté Belinszkij életében a hivatás és a magánember, másképp a külső és a belső ember. Miközben szenved attól a szellemi ürtől, ami az ideálok elvesztése után időről időre rátör, heroikusan fölvállalja az orosz irodalom ügyének előremozdítását, a kritika eszközével az értékek fölmutatását, vagy az etikai, esztétikai, poétikai hiányosságok ostromozását. Ez az az időszak, amikor Belinszkij kritikusi tekintélye vitathatatlanná válik,

valójában kánonképző hatással rendelkezik: az ő pozitív vagy negatív ítélete alapvetően meghatározza egy-egy mű vagy szerző fogadtatását a kortárs irodalmi életben. S ettől az időszaktól kezdve két hangot érzékelhetünk Belinszkij írásaiban: az orosz irodalom iránti szenvedélyes elkötelezettséget, egyfajta „pozitív” és energikus attitűdöt, a Sesztov említette „igehirdető” hangját, s párhuzamosan, a leveleiben fölhangzó és válasz nélkül maradó kérdések, kételyek, fájdalmas és „negatív” szólamát, tehát a szerep és a belső ember vagy személyiség kettéválását. Együtt élt benne a kereső és szenvedő ember, eszmények vonzásában, csalódások fájdalmában. Két nagy művész is „áldozatul esik” ennek a meghasonlottságnak: Gogol és Dosztojevszkij kap Belinszkijtől lesújtó ítéletet 1846–1847-ben bizonyos műveik miatt, bár mindkét író indulását hatalmas lelkesedéssel támogatta. Ennek az elfordulásnak a mélyebb okát abban ragadhatjuk meg, hogy éppen azért határolódik el a „fantasztikus” Gogoltól és Dosztojevszkijtől, mert saját elfojtott, csupán a levelekben megvallott problémáira, kereséseire érez rá az elutasított művekben.¹⁴ Ő maga is a paradoxonok embere, ahogy ezt barátainak, Vaszilij Botkinnak és Nyikolaj Bakunyinnak (az anarchista Mihail testvéröccsének) megvallja. Dosztojevszkij ilyen típusú hősei a hasonmáskomplexust váltják ki benne, mivel bizonyos tulajdonságaikban önmagára ismer (félszegség és az elismerés iránti vágy, csalódás az eszmékben, reménytelen szerelem stb.).

Már a Gogol elbeszéléseiről közölt 1835-ös írása is tükrözi, hogy mennyire idegen volt tőle a romantika korában egyébként egész Európában divatozó fantasztikum. A korabeli orosz kritika birkózását láthatjuk Belinszkij írásaiban is az irracionális szférájának irodalmi ábrázolásával: szervetlennek, idegennek tartja a fantasztikumot nemcsak Gogol, hanem Puskin és Dosztojevszkij „romantikus” műveiben is. Az 1846-ban megjelent Dosztojevszkij-kisregény, *A háziasszony* Belinszkij számára már végképp elfogadhatatlan volt: ami a korai Gogol-művekben a fantasztikumot megbocsáthatóvá tette, a népiség, a valóság, a köznapi lét költői megjelenítésének művészi értékei, a fiatal Dosztojevszkij alkotásában már nem voltak kitapinthatók ilyen tiszta formában. A realista irodalom kissé leszűkített értelmezését láthatjuk Belinszkij kritikájában: csak a társadalmi jelenségek, a „tünetek” vizsgálata,

Vaszilij Perov,
Fjodor
Mihajloviics
Dosztojevszkij,
1872
© Wikimedia
Commons

¹² Bulgarin tevékenysége a lengyel irodalomtörténetnek is része. Származása a lengyeliséghez köti, Tadeusz Bulharin néven is publikáló újságíró, prózaíró, kiadó. Kalandos élete, ellentmondásos politikai viselkedése, majd a hírhedt III. Űgyosztály informátoraként vállalt szerepe miatt az orosz kortársak szemében gyűlöletesnek számított. Részletesebben DUKKON: *i. m.* (2014), 33–34., 72., 77., 93–94.

¹³ A baráti körben ezért emlegették „nyeisztovij Visszarionnak” is, amely felidézte az Orlando furioso – az őrzőngő Orlando – alakját.

¹⁴ Gogol 1847-ben közreadott leveleskönyve nagy vitát váltott ki a kor-

társak körében. A liberális és demokrata tábor hevesen támadta, Belinszkij szenvedélyesen elfogult retorikája nagy hatással volt a korabeli és a későbbi olvasók körére, legalább másfélszáz évre meghatározta a téma értékelésének jellegét. Az eltelt idő alatt igen kevésszer merült föl a kérdés, hogy Belinszkij jól értette-e Gogolnak ezt a külföldös, a kortárs irodalmi diskurzushoz képest gyökeresen eltérő, az irodalmat és kultúrát másféle megközelítésből értékelő művét. GOGOL, Nyikolaj: *Válogatás barátaimmal folytatott levelezéséből*. Ford. GASPARIKCS Gyula, KOVÁCS Erzsébet, Bp., Európa, 1996

15 Dec
18
M

az evilágiság koordinátái közt lejátszódó folyamatok bemutatása tarthat igényt a „realista” meghatározásra. Már a Sztankevics-körben is kérdésként merült föl: szólhat-e az emberhez a transzcendens, az irracionális a ráció nyelvén, vagy bármilyen formában? Vagy tekintsük nem létezőknek, nem vállalhatóknak azokat a pszichológiai jelenségeket, amelyekre egyelőre nem találunk észszerű magyarázatot? Továbbá: bármilyen „észszerű magyarázat” képes-e az emberi lélek bonyolultságát egzakt módon megragadni? A valóság (gyejsztvityelnosztj), a szív és az értelem igazságának összeegyeztetése, értelmezése Belinszkij baráti körében, levelezésében mindvégig probléma maradt. A kritikus nem számolt a realista ábrázolás lehetőségeinek kitágításával, tehát azzal, hogy a fantasztikum formái és eszközei – álom, látomás, félelem, rettegés, az extázis, a hipnózis – például az emberi psziché mélyrétegeiről valós információkat képesek közvetíteni, a maguk sajátos, „fantasztikus” jelrendszerével.

Itt térhetünk rá arra a kérdésre, hogyan és minek a hatására alakult ki az az ambivalens kapcsolat Belinszkij és Dosztojevszkij között, amelynek az emléke évtizedekkel a kritikus halála után is gyakran fölbukkant az író regényeiben és publicisztikai írásaiban (például *Az író naplója* cikkeiben, *A kamaszban* és *A Karamazov testvérekben*); végül is egész életében küzdött Belinszkij árnyával. A „boldog kezdetet” Dosztojevszkij első regénye, a *Szegény emberek* (1845) jelenti: a kéziratot rögtön az elkészülte után barátja, Dmitrij Grigorovics (1822–1900, aki épp Dosztojevszkij hatására lépett az irodalmi pályára) elviszi Belinszkijhez, ott el is olvassák, s Dosztojevszkij tehetségét a legmagasabb szinten értékeli, zseninek, „új Gogolnak” nevezik. A mű hamarosan megjelenik nyomtatásban, és lelkes, elismerő kritikákat kap, Belinszkij véleménye kétséget kizáróan meghatározza a korabeli irodalmárok, köztük Ivan Turgenyev és a költő Nyikolaj Nyekraszov baráti magatartását Dosztojevszkij iránt. De rövid ideig tart ez az eufória: 1846-ban elkészül *A hasonmás* című kisregény, amelyet teljes értetlenséggel fogad Belinszkij, és az ő nyomán a körülötte csoportosuló fiatal írók, köztük az említett Turgenyev és Nyekraszov. Az első műve alapján zseninek kikiáltott kezdő írótól ugyanilyen gyors ítélkezéssel megvonják a bizalmat, elvitatják tehetségét, mondván: nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Goljadkin úr, a kisregény tudathasadásos hőse érthetetlennek tűnt, a mű stílusa, nyelvezete egyenetlennek, a hasonmásjelenség fantasztikusnak, s mindezt alátámasztani látszott a gyors egymásutánban megjelenő elbeszélések és kisregények sora (*A háziasszony*, *Fehér éjszakák*, *Proharcsin úr*, *A gyenge szív*). Dosztojevszkij írásművészete komoly összeütközésbe került a kor elvárásaival: amikor a társadalmi részvétel és a humanizmus számított a legfontosabb értéknek, sőt művészi célnak a liberális és demokratikus irodalmi kö-

rökben, akkor különösen mehökkentő és idegen volt Dosztojevszkij érdeklődése az ember személyisége, belső világa, tudata iránt. E korai művekben ugyanis már megjelennek a későbbi poétika alapvető jegyei: a dialogikus ábrázolásmód, a hős tudatában lezajló folyamatok belülről láttatása, a regényalakok önálló szólamként való kezelése (vagyis az író nem egy mindent látó szem nézőpontjából, monologikusan mutatja be hősét, hanem „szabadon engedti”, hadd beszéljen és cselekedjék úgy, ahogy az elképzelt alak személyiségéből következik). Dosztojevszkij későbbi naplójegyzetei az 1860-as évek elejéről tanúsítják, hogy még akkor is bosszankodott, miért nem értették meg Belinszkijék annak idején, hogy Goljadkin nem beszélhet másképp, mert ehhez az alakhoz ilyen nyelvi köntös tartozik, az író tehát nem „stilizálhatja”, nem „irodalmiasíthatja” ezt a kishivatalnok-figurát.

Tegyük föl a kérdést: mi lehetett az oka annak, hogy a *Szegény emberek* tökéletesen megfelelt a kor igényeinek és ízlésének, és egy év múlva a következő regény akkora elutasítást kapott, hogy még az első sikert is beárnyékolta, gyanúba keverte? A „szegény” Makar Gjevuskin és Varenyka története a könnyekig meghatotta olvasóit, majd ezután a fura és hasadt lelkű Goljadkin miatt szinte megkövezték az írókat. A válasz az olvasás vagy olvasói magatartás reflektálatlan mivoltában rejlik: a *Szegény embereket* lehetett szentimentális kódban értelmezni, a szociális igazságtalanságok felől megközelíteni, a szereplőket jókra és rosszakra felosztani, részvételet érezni a megbántottak iránt, tehát a külső körülmények, a „kisember” iránti együttérzés alapján befogadni a művet. Pedig már itt is sokkal többről van szó: sem Makar Gjevuskin, sem Varenyka nemcsak annyi, amennyinek a felszíni történet alapján látszik; ellentmondásos belső világuk, vívódásaik, téves valóságértelmezésük – tehát a minden emberben így vagy úgy felbukkanó gyarlóságok – sokkal többet és értékesebbet tárnak föl az emberi sorsról, mint a kor aktuális szociális kérdései mentén haladó értelmezések. Dosztojevszkij antropológiája már a kezdeti lépéseknél eltérést mutatott a kortársak felfogásához képest, mert az embert nem a társadalmi meghatározottsága, determináltsága, hanem ontológiai lényege, szabadsága szerint vizsgálja. (Itt utalhatunk elhíresült későbbi kijelentésére művészi programjára vonatkozóan: „...keresem az emberben az embert”). *A hasonmást* és az utána következő elbeszéléseket, regényeket már nem lehetett az 1840-es évekre jellemző humanista, társadalmi kulcsban olvasni, s Belinszkijék körében akkor nem volt más értelmezési alap. Amint fentebb említettük, a fantasztikum és az irracionális világa szintén nem fért össze a „nagyyszerű évtized”¹⁵ meghatározó ideáljaival, a francia irodalomból adaptált naturális iskola szemléletmódjával és műfajaival, ezért besorolták a már letűnőben lévő hoffmanni roman-

tika jelenségei közé. A háziasszony még bonyolultabb feladatot jelentett a reális ábrázolás és a társadalmiság eszményeit követő kritika számára, mivel az egész szüzsé az álom–látomás–eksztázis egymásba bonyolódó képeire épül. Főhőse, Ordinov számára ugyanúgy idegen a valóság, mint Gogol művészfígurái számára (*Az arckép* és *A Nyevszkij prospekt szereplői*), akik vágyálmaikat szeretnék életként megélni, miközben a hétköznapi életben különös érzékkel ütköznek bele a képtelen, abszurd, negatív jelenségekbe. Dosztojevszkij *A háziasszonyban* a főhős lázálmainak kavargásából bontakoztatja ki egy démonikus szerelmi háromszög víziószerű történetét, „melyben a színek, hangok, érzelmi állapotok vad hullámmása a részleges, »kis« felébredések után szürke, kiábrándító föleszmelésbe torkollik, s annak a bizonytalanságnak a konstatálásába, hogy nem tudható, miért történt mindez, kik is igazán a történet szereplői, mi lakik az emberben, megértheti-e, megfejtheti-e a hős önmaga rejtélyét. Az álom és a valóság összekeveredésére, kibogozhatatlanságára épült történetet Dosztojevszkij el tudja juttatni egészen egyetemes kérdésekig, s ezért nem is a »megoldás«, a végeredmény az izgalmas, hanem az egyén tudatalattijából előhozott archaikus rétegek, mitikus tartalmak.”¹⁶

Ha ezek után Belinszkij levelezéséhez fordulunk, különös egybecsengést figyelhetünk meg az említett korai Dosztojevszkij-művek, valamint az 1864-ben írt *Feljegyzések az egérlyukból* kisregény hőseinek szólamaiban: az önmarcangoló, a külvilág és a belső, lelki folyamatok ütközését kommentáló kritikus hangja időnként meghökkenítő módon asszociálja Dosztojevszkij alakjainak zaklatottságát, a belső megosztottságot. Sok idézet hozhatnánk bizonyítékul, de ezúttal elég a már említett monográfiára utalnunk,¹⁷ ám egyet mégis érdemes kiemelni, mégpedig az önmagát Don Quijotéhoz hasonlító Belinszkij vallomását a Nyikolaj Bakunyinhoz 1841. december 9-én írt levelében. „A szívem még nem mondott le az életbe vetett hitről, se az álmodozásról; de a tudatom leigazza a szívemet, és arra kényszerít, hogy a görcsös szorongásait visszahangozza; a tudatom számára pedig az élet egyenlő a halállal, a halál az étellel, a boldogság a boldogtalansággal és a boldogtalanság a boldogsággal, mert mindez csak látszat, amelyet lelkünk szubjektív hangoltsága teremt

ilyen vagy olyan pillanatban, mi pedig – folyónak tovatűnő hullámai, elsuhanó árnyak vagyunk. Nem hiszek a meggyőződéseimben, és nem vagyok képes hátat fordítani nekik; nevetségesebb vagyok, mint Don Quijote: az legalább lelke mélyéből hitte, hogy lovag, hogy óriásokkal harcol, és nem szélmalomokkal, és hogy ronda, kövér Dulcineája – világszépe; én tudom, hogy nem vagyok lovag, hanem örült, s mégis lovagot játszom; hogy Dulcineám (az élet) csúnya és undok, s mégis szeretem őt, csak azért is, a józan ész ellenére.”¹⁸

Belinszkij önmagát többször is Don Quijotéhoz hasonlítja, a látszat és valóság kettősségére, valamint a szélmalomharc reménytelenségére utalva, és a Don Quijote-párhuzam Dosztojevszkij *A félkegyelmű* című regényének is kulcsmotívuma: a főhős, Miskin herceg alakjának egyik aspektusa. A kritikus önmagáról alkotott képének meghatározó összetevője a paradoxon; a kezdetektől fogva mélyen átéli életének, sorsának kettősségeit, feloldhatatlan ellentmondásait: a szellem magaslatai felé törekvés és a külső, anyagi, sőt testi korlátok (például szegénysége, betegsége) lehúzó erejét. De azt is hozzá kell tennünk, hogy Belinszkij önostorozása túlzó volt: barátai a Sztankevics-körben, majd később Annyenkov és Turgenyev visszaemlékezései sokkal szeretetre méltóbbnak mutatják be. Levelezése, és ebben a saját magáról alkotott kép alapján akár ő maga is Dosztojevszkij-hős lehetne. A *Fehér éjszakák* álmodozója, majd a *Feljegyzések az egérlyukból* kisregény „odúlakója” (akit a szerző a paradoxonok embeérének nevez) belső beszédében csendülnek föl Belinszkij vallomásainak ismerős motívumai: meddővé válik az élet, ha a megismerés és a hit helyett a tagadás veszi át a szerepet, ha a cselekvés helyett az álmodozás és a fantáziálás, az akarat erő fejlesztése helyett a rendszertelenség és az önbizalom hiánya. Az akarat erő, a külső és belső determináltság értelmezése – ahogy Bakunyinnak írja: „Nem, Michel, az ember nem gép – a kormányrúd belül, s nem kívül van...”¹⁹ –, a személyiség lehetősége a megújulásra Belinszkij levelezésében és egész gondolatvilágában központi jelentőségű, és közeli rokonságot mutat Dosztojevszkij antropológiájával. Ezen a szálon kapcsolható ide a hasonmásprobléma kettejük ismeretségében, a pozitívól negatívba forduló baráti érzelmek kérdése. Dosztojevsz-

¹⁵ Pavel Vasziljevics Annyenkov (1813–1887) irodalomkritikus kifejezése, mely élete utolsó évtizedében írt visszaemlékezésének a címe: *Замечательное десятилетие* (*A nagyszerű évtized*, 1880). Annyenkov kritikusai és irodalomtudósi pályafutása Gogol és Belinszkij hatása alatt indult. Fontos szerepet játszott a francia naturalis iskola irányzatának orosz adaptációjában. 1846-ban elkíséri a tüdőbeteg Belinszkijt Salzbrunnba, Rómában pedig Gogol társaságában tölt el hosszabb időt, elkészíti a *Holt lelkek* első kötetének tisztázatát. Nagy érdeme Puskin műveinek sajtó alá rendezése (1855–1857), valamint a költő első tudományos életrajzának megalkotása, mely a dokumentumok gazdagsága és a textológiai elemzések mélysége okán máig megőrizte

jelentőségét a Puskin-filológiában. A realizmus mint terminus technicus az orosz irodalomtudományban nála jelenik meg először egy 1848-as írásában.

¹⁶ Részletes elemzés DUKKON Ágnes: *Az álom és a látomás poétikai szerepe Dosztojevszkij műveiben = Eksztázis, álom, látomás. Tanulmányok a transzcendensről I.* Szerk. PÓCS Éva, Bp., Pécs, Balassi, University Press, 1998, 488–497., az idézet: 494–495.

¹⁷ DUKKON: i. m. (1992)

¹⁸ БЕЛИНСКИЙ: i. m. (1956–1959), XII, 76. (Ford. D. Á.)

¹⁹ БЕЛИНСКИЙ: i. m. (1956–1959), XI, 485. (Ford. D. Á.)

kijnek élete végéig fájó emlék maradt a kritikus elfordulása, a korai művek meg nem értése, és ettől a csalódástól nem tudott szabadulni, sem megnyugtató módon magában lezárni a már aktualitását veszített vitát. Valójában a vitát önmagán belül folytatta a kritikussal és a köréhez tartozó irodalmárokkal, nem pedig a valóságos térben és időben. Közismert tény Dosztojevszkij életrajzából, hogy külön volt, saját útját járta, nem akart megfelelni elvárásoknak, tudatában volt kiemelkedő tehetségének – ez kifejezetten bosszantotta környezetét. A belső egyensúly hiánya számára is ugyanolyan probléma volt, mint Belinszkijnek, de ő művészként ebből a forrásból rendkívül sokat tudott meríteni.²⁰ Az 1860-as években, a *Feljegyzések* megírása idején Belinszkij alakja egyértelműen az elutasított eszmékkel, az 1840-es évek liberális, szocialista irányzataival kapcsolódik össze, majd később, *A Karamazov testvérek* megalkotásakor már kissé átértékeli véleményét, megbocsátóbb tekintettel idézi fel újra a kritikus tevékenységét. Ebben a történetben különösen érdekes az, hogy Dosztojevszkij fiatal korában nagy lélektani beleérzéssel megírta a hasonmáskomplexus problémáját, majd utána ő maga is megélte, amennyiben Belinszkij emlékével és ezzel szoros összefonódásban saját ifjúkori ideáljaival olyan sokáig küszködött.

Lezárásként néhány szó az utóéletéről: Belinszkij recepciója a XIX. század második felében szintén a megosztottság jegyében alakult. A forradalmi demokratáknak nevezett irodalmárok, köztük Nyikolaj Gavrilovics Csernisevszkij (1828–1889) és Nyikolaj Alekszandrovics Dobroljubov (1836–1861) az 1860-as években az általa képviselt eszméket és kritikus szerepet viszik tovább. Ebben az időszakban már és még csak „egy Belinszkijt” ismer az orosz irodalmi közélet, mégpedig a tekintélyes kritikust, akinek a munkássága lényegi módon hozzájárult az orosz irodalom fejlődéséhez. Az 1870–80-as évtizedben került sor levelezése összegyűjtésére, később a kiadására (bár még nem a teljesség jegyében), s ekkor tűnt fel a kritikus szerep (vagy álarc) mögött rejtőző másik arc, amely nagyon különbözött az ismert vonásoktól, vagyis föltárult a belső ember világa, a személyiség titka.²¹ Viszont az 1930-as években ismét eltűnik ez a másik arc (a szenvedő, útkereső, belső egyensúlyát veszített ember arca), amikor a szovjet irodalompolitika eszközévé (sőt zsák-

mányává) lett a kritikus öröksége. Belinszkij újra „tekintélyé”, kánonképzővé vált, Gogol, Puskin, Dosztojevszkij műveiről az ő véleménye feltétlen mércének számított, megkerülhetetlen volt. Az 1950-es évek második felében megjelent írásainak és levelezésének tizenkét kötetes (plusz egy kötet kiegészítés) kritikai kiadása, és ettől kezdve elvileg lehetővé vált a „teljes” Belinszkij rekonstrukciója. Ez részlegesen meg is történt az ezután készült monográfiákban, tanulmányokban, de a levélíró alakjának, a „másik arcnak” a rehabilitálását nem végezte el a szovjet irodalomtudomány – a kritikus utólag megalkotott „bálvány” még ekkor sem volt igazán lebontható; Lev Sesztov XX. század eleji filozófiai elemzéséhez képest nem született átütő erejű, újabb „felfedezés” ezen a területen.

1986-ban, Belinszkij születésének százhetvenötödik évfordulójára a *Novij Mir* című moszkvai irodalmi folyóiratban jelenik meg tizenhárom rövid cikk a kritikusról,²² amelyekben föl-villannak a marxista kánonhoz képest árnyaltabb gondolatok, de látszik az is, hogy az irodalomtudományban ekkortájt divatozó új, elméleti irányok (még a Szovjetunióban is érezhető rezgései) Belinszkij szellemi örökségével nem tudnak, nem akarnak szembesülni. Az ezredforduló óta pedig mintha „mindkét Belinszkij”, a szerep és az ember is eltűnt volna az irodalomtudomány horizontjáról, arcvonásai elhalványodtak, pedig tevékenysége nélkül sokkal szegényebb lenne az orosz irodalom; a levelekből megismert személyiség problémafelvetései pedig már korán, az 1840-es években új bölcsélet igényéről tanúskodnak, nevezetesen az egzisztenciális filozófia korai felvillanásait érzékelhetjük bennük. A teológiában via negatívának, apofatikus útnak nevezett istenkeresés Belinszkij útkeresésére is ráillik, nem csak Dosztojevszkij nagy regényhőseire (például Raszkolnyikovra): a tagadások, a filozófiai rendszerekből történő kiábrándulások sora eljuttatja ama hiánynak – s egyúttal igazságnak – a felismeréséhez, hogy a keresett abszolútum nem található meg egyikben sem. A levelezésében megvallott szellemi, lelki szomjúság haláláig elkíséri, éppen ezért marad hangja olyan eleven mindmáig. Az „új szóért” folyó küzdelemnek Dosztojevszkijnél is ez a tétje: meglegelni és kimondani ezt a keresett lényegét, a Logoszt, hogy betöltse az ember lelkét, ne haljon meg szomjúságban, vigasz nélkül.

²⁰ Pilinszky János mélyesen értette Dosztojevszkij „veszélyes” tehetőségének összetevőit: „Az igazság az, hogy – legalábbis napjainkig – senki a művész megosztottságát és ugyanakkor műve kegyelmi felül-emelkedését e megosztottságon nem példázta nálánál érdekesebben. Senki író a szentség realitását és a bukás irrealitását nem ismerte mélyebben. Senki író nem mert nálánál magányosabb maradni, se Istennel, se bűnnel, a tiszta, metafizikus bűnnel szemben. [...] esendőbb,

»veszélyesebb« és »féktelenebb« volt szinte valamennyiünknl.” PILINSZKY János: *Egy lírikus naplójából* = Uő: *Tanulmányok, esszék, cikkek I–II*. Szerk. HAFNER Zoltán, Bp., Századvég, 1993, II., 203.

²¹ СОЛОВЬЕВ, Евгений: *Белинский в его письмах и сочинениях*. Санкт-Петербург, »Надежда«, 1898

²² *Строка Белинского* = *Новый Мир*, 1986, 6. sz., 219–233.